

DƏRS PSIXOPEDAQOJİ TƏLƏBLƏR MÜSTƏVISİNDƏ

Hikmət Əlizadə,

Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasının müəllimi,

pedaqoji elmlər doktoru, professor

e-mail: hikmet56@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/2706-7858.2026.2.3003>

UOT: 159.9: 37

Xülasə. *Məqalədə XX əsrdə dərsin qarşısına qoyulan psixopedaqoji tələblər müstəvisində inkişaf tendensiyaları açıqlanır. Bu mənada araşdırmada ənənəvi, fəal və interaktiv dərs modellərinə diqqət yetirilir; onların hər birinin məzmun-struktur fərqləri izah edilir; müasir dövrdə dərsin koqnitiv və kreativ inkişaf sərhədlərində, təhsilalanlarda yaradıcılıq keyfiyyətlərinin formalaşmasına istiqamətləndiyi vurğulanır.*

Açar sözlər: *dərs, psixopedaqoji tələblər, koqnitiv, kreativ, ənənəvi, fəal, interaktiv.*

Keywords: *teaching, psychopedagogical requirements, cognitive, creative, traditional, active, interactive.*

Ключевые слова: *обучение, психопедагогические требования, познавательное, творческое, традиционное, активное, интерактивное.*

Dərs bütün dövrlərdə müasirləşməyə ehtiyac hiss edib. XX əsrdə dərs psixopedaqoji tələblər müstəvisində öz məzmununu yeniləyib. Bunun nəticəsində keçən əsrdə dərs “məlumatverici”, “fəal” və “interaktiv” məzmununda inkişaf edib [1, s.62]. Bu yanaşmaların hər birində dərsin qarşısında müxtəlif psixopedaqoji məqsədlər qoyulub, dərs bu məqsədlərdən asılı olaraq fərqli məzmunu və konturları ilə fərqlənib. Ortaya nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən bir sual çıxır: onlar hansı məziyyətlərinə görə bir-birlərindən fərqlənilblər?

Uzun illər ərzində məlumatverici xarakter daşıdığı üçün bu dərs “ənənəvi” ifadəsi ilə mənalandırılıb. Məlumatvericilik həmin dərsin təməl prinsiplərindən biri idi. Bu dərs modeli “tədris-öyrətmə” düsturu üzərində formalaşmışdır. Daha

dəqiq ifadə etsək, öyrətmə ənənəvi dərsin nəticəsi idi.

Dərsdə yeni bilik öyrətmək müəllimdən xüsusi yaradıcılıq tələb etmirdi. Dərsi bu modelə uyğun qurmaq üçün proqramda nəzərdə tutulan və dərslikdə verilən materialı təhsilalanlara izah etmək kifayət idi. Müəllim danışdığı mövzunu şagirdlərə evdə öyrənməyi tapşırırdı. Növbəti dərsdə müəllim əvvəlcə evə verilmiş yazılı tapşırığı öyrənənlərin necə yerinə yetirdiyini yoxlayır, sonra keçən dərsdə izah etdiyi mövzunu onların necə öyrəndiyini bilmək üçün dərsi soruşurdu. Növbəti mərhələdə o, yeni mövzunu izah edirdi. Ənənəvi dərs “*kimin sualı var?*” və ya “*kimə nə aydın olmadı?*” sualı ilə yekunlaşırdı. Ənənəvi dərsdə bütün fənlər, təbii ki, özünəməxsusluqları nəzərə alınmaqla belə tədris olunurdu. Bu yolla müəllim qarşısında duran

əsas vəzifəni – proqramın tələbini yerinə yetirmiş olurdu.

Keçən əsrin 70-ci illərində SSRİ-də dərslin məlumatverici xarakterini dəyişmək zərurəti meydana gəldi. Belə bir dövrdə dünya təhsil arenasında artıq B.Blumun taksonomiyası dərslin fəlsəfəsində yenilik etmişdir [2, s.186-187]. Bu taksonomiyanın fəlsəfəsi əsasında dərsləri müasirləşdirən ölkələrdə “fəal dərslər” anlayışı meydana gəlmişdir. Fəal dərslər müəllim ilə şagirdin əməkdaşlığı əsasında həyata keçirilirdi. Buna müvafiq olaraq SSRİ-də problemyönümlü təlim ideyası inkişaf etdirildi [3]. Problemyönümlü təlim dərslin məlumatverici-inkışafetdirici məzmununda təşkilinə yol açdı. Burada təhsilalanlara məlumat verilməsi ilə yanaşı, həm də onların inkişafı məsələsi aktuallaşmışdır. Dərslin qarşısına qoyulan yeni məqsədi həll etmək üçün evristik müəssibə, problem situasiyanın yaradılması, disput və s. bu kimi təlim metodları ayırd edildi.

İstər B.Blum taksonomiyası əsasında yaranmış fəal təlim, istərsə də problemyönümlü dərslərdə proqram materialının öyrənilməsi önəmli vəzifələrdən biridir. Lakin ənənəvi təlimdən fərqli olaraq bu mürəkkəb vəzifə psixoloqların təhsil sahəsində apardığı tədqiqatlara əsaslanırdı. Belə ki, yeni bilik ənənəvi dərslərdə yalnız müəllim tərəfindən təhsilalanlara izah edilirdisə, yeni yanaşmada yeni metodologiyaya önəm verilir, yeni bilik müəllimin və şagird əməkdaşlığı vasitəsilə şagird tərəfindən “kəşf” edilirdi. Göründüyü kimi, fəal və ya problemyönümlü dərslər, ilk növbədə, problemin qoyuluşu və həlli baxımından fərqlənirdi. Daha dəqiq ifadə etsək, ənənəvi dərslərdə proqram materialını öyrətmək məqsəd idi, fəal və ya problemyönümlü dərslərdə isə bu məsələ təhsilalanın inkişafı üçün vasitəyə çevrilirdi. Vasitə olduğu üçün müəllim şagirdlə əməkdaşlıq edərək, onu yeni biliyi “kəşf” etməyə istiqamətləndirirdi. Məlumatverici dərslərdən fərqli olaraq belə dərslərdə şagird artıq dərslin passiv iştirakçısından (obyektindən), aktiv iştirakçısına (subyektinə) çevrilir. Məsələnin belə qoyuluşu bütün dövrlər üçün aktual olmuş “dərslərdə şagirdlərə nə öyrətmək və necə öyrətmək?” kimi köklü bir sualı yenidən araşdırmağı tələb edirdi. Pedaqoji nəzəriyyədə bu sualın iki cavabı öz əksini tapır. Birinci cavaba əsasən, müəllim dərslərdə proqramda nəzərdə tutulan daha çox fakt

və qaydaları təhsilalanlara öyrətməyə çalışmalıdır, ikinci cavaba əsasən, müəllim təhsilalanın informasiyanı müstəqil surətdə əldə etmə bacarığını inkişaf etdirməli və bu yolla onu idrak fəaliyyətinə sövq etməlidir. Birinci cavab məlumatverici dərslin, ikinci cavab isə fəal və ya problemyönümlü dərslin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məlumatverici dərslərdə müəllimin şagirdə daha çox bilik verməsi, fəal və ya problemyönümlü dərslərdə isə təhsilalanın idrakı fəallığı önəmli sayılır. İdraki fəallığın formalaşması insanı həyata hazırlayır, ömürboyu təhsil alaraq öz inkişafı qayğısına qalması üçün imkan yaradır, qarşısına çıxan problemləri düşünərək həll edən insana çevrilməsinə imkan verir. Fəal və ya problemyönümlü dərslər, ilk növbədə, bu mürəkkəb məsələnin həllinə istiqamətlənib və ənənəvi dərslərdən bu məziyyətinə görə fərqlənir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, fəal və ya problemyönümlü dərslər təhsilalanların düşünməsi, axtarması, mühakimə yürütməsi və s. üçün geniş imkanlar açır. Belə dərslərdə təhsilalanlar problemi sadəcə olaraq öyrənmir, onu həll edərək öyrənirlər. Bu proses zamanı onlarda idrak tələbatları meydana gəlir. Müəllim fasilitator funksiyası daşıyaraq təhsilalanları problemi həll etməyə istiqamətləndirir. Göründüyü kimi, ənənəvi dərslərdə bilik mənbəyi funksiyasında çıxış edən müəllim, fəal və ya problemyönümlü dərslərdə biliyi əldə etməyin yolunu göstərən fasilitatora çevrilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məlumatverici dərslərdə müəllim danışır, şagird qulaq asırdı. Bu o deməkdir ki, dərslərdə şagird yeni bilikləri hafizə səviyyəsində anlayır (qulaq asır, başa düşmədiyini soruşur, evdə həmin materialı kitabdan oxuyur və sonda ev tapşırıqlarını həll edir). Fəal və ya problemyönümlü dərslərdə isə təhsilalanlar yeni biliyi təfəkkür səviyyəsində (problemi həll edəndə şagird analiz, sintez, müqayisə, nəticə çıxartma və s. əqli əməliyyatlardan istifadə edir ki, bu da təfəkkürün inkişafına xidmət edir) mənimsəyir.

Ənənəvi dərslərdə müəllimin dərsləri izah etməsi üçün intizam tələb olunurdu. Yəni təhsilalanların sakit oturub müəllimi dinləməsi lazım idi. Fəal və ya problemyönümlü dərslərdə isə təhsilalanların idrakı fəallıq göstərməsi üçün onlarda motivasiya yaratmaq tələb olunur. Daha aydın ifadə etsək, təhsilalanın yeni biliyi öyrənməsi üçün onda idrakı tələbat yaratmaq zərurətə çevrilir. O, öyrənəcəyi

biliyin ona gələcək fəaliyyətində lazım olduğunu, onun inkişafına xidmət etdiyini başa düşməlidir. Yalnız bundan sonra o, idraki fəallıq göstərərək, yeni biliyi öyrənmək üçün fəaliyyətə başlayır.

Ənənəvi dərsi müəllimlər, adətən “Kim dərsi başa düşmədi?” sualı ilə yekunlaşdırırdılar. Fəal və problemyönlü dərslə isə öyrənənlərin dərsi başa düşüb-düşmədiklərini müəyyən etmək üçün əks-əlaqə yaradılması texnologiyasına üstünlük verilir. Məsələn dərinlən təhlil etsək aydın olar ki, fəal və problemyönlü dərslər müəllim-şagird əməkdaşlığı üzərində qurulduğu və bütün dərslər ərzində təhsilənlər idraki cəhətdən fəal olduğu üçün əks-əlaqə bütün dərslər boyu həyata keçirilmiş olur. Bu əks-əlaqə təhsilənlərin “axtarma” prosesində baş verir, o axtardığını tapmaq üçün müəllimlə əks əlaqəyə girmiş olur.

Dərsin keyfiyyətinə təsir edən daha bir məsələyə diqqət yetirmək istərdik. Ənənəvi dərstdə müəllim dərs danışıqda dərslə adətən maraqlanan və başa düşən şagirdlər qulaq asırdılar. Belə şagirdlərin sayı çox olmurdu. Onlar adətən gələcək həyat yolunu müəyyən edən şagirdlər olurdular. Bununla yanaşı, dərslə maraqlanmayan və müəllimə qulaq asmayan şagirdlər də az deyildir. Bunu təbii qəbul etmək lazımdır. Həç də bütün şagirdlərin əqli imkanları müəllimin iza-hını mənimsəməyə imkanı vermirdi. Belə olan halda dərs onun üçün maraqsız “əyləncəyə” çevrilirdi. Lakin fəal və problemyönlü dərstdə şagird dərslə qulaq asan “obyekt”dən yeni biliyi “kəşf edən subyektdə” çevrildiyi üçün onun dərslə qulaq asması artıq arxa plana keçir. Müəllim onlarla əməkdaşlıq edir və onlar birlikdə yeni biliyi “kəşf” edirlər. Bu mexanizm təlimdə yeni modelin öz reallığını tapmasına imkan verdi. Həmin model “tədris-öyrənmə-inkişaf” düsturu üzərində quruldu. Burada inkişaf psixi proseslərin, ilk növbədə, təfəkkürün (o cümlədən, hafizənin, nitqin və s.) inkişafını özündə əks etdirir. Bu, təhsildə təfəkkür konsepsiyasının yaranması demək idi. Keçən əsrin ortalarında dərslə məzmununda yaranan bu dəyişiklik psixologiya elmində təfəkkür istiqamətində tədqiqatların genişlənməsini şərtləndirdi. Bu istiqamətdə K.Gilfordun, Ə.S.Bayramovun, D.Xalperinin, V.V.Davıdovun, L.V.Zankovun, D.B.Elkoninin və b. tədqiqatları xüsusilə diqqəti cəlb edir [4,

s.57-72]. Həmin tədqiqatların nəticəsində psixologiyada yaradıcı təfəkkür anlayışı meydana gəldi. Beləliklə, təlim prosesində inkişaf konsepsiyası öz məzmununu təkmilləşdirmək “məcburiyyətində” qaldı. Bu mürəkkəb məsələni yenə B.Blum həll etdi. Onun pedaqoji ictimaiyyətə təqdim etdiyi yeni təlim məqsədləri taksonomiyası dərsin koqnitiv meyarlarla yanaşı, kreativ meyarlar əsasında qurulması məsələsini də aktuallaşdırdı.

Beləliklə, XXI əsrin əvvəlində dərsin koqnitiv və kreativ meyarların vəhdəti müstəvisində yaradıcı təfəkkür və təxəyyül səhifəsi başladı. Təfəkkür uzun illər koqnitiv proses kimi dəyərləndirilsə də, yuxarıda qeyd olunan tədqiqatlar nəticəsində onun kreativ səhifələri kəşf olundu. Kreativlik səhifəsində təfəkkür öz möcüzələrini yaradarkən təxəyyül ilə çulğalaşır [5, s.202-203]. XXI əsrin əvvəllərində müasir dərs təfəkkür və təxəyyül təməli üzərində qurularaq təhsilalanlarda koqnitiv bacarıqların və kreativ keyfiyyətlərin inkişafına istiqamətləndi. Bu dərs təhsil tarixinə “interaktiv dərs” kimi düşdü.

İnteraktiv dərs fəal və ya problemlı təlimdən nə ilə fərqlənir? Burada, ilk növbədə, belə bir məsələyə diqqəti cəlb etmək istərdik ki, fəal və problemyönümlü dərs müəllim-şagird əməkdaşlığı üzərində qurulurdu. İnteraktiv dərsdə isə müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərarası əməkdaşlığı təşkil etməkdir. Şagirdlərarası əməkdaşlığın təşkili dərsin məzmununa yeni fəlsəfi yanaşmadır. Burada təhsilalanların bir-biri ilə əməkdaşlığını təşkil etməklə, onların bir yerdə qarşılıqlarına qoyulmuş problemi həll etməsi nəzərdə tutulur. Müəllim bu prosesdən kənarda qalmır, o, şagird qrupları ilə əməkdaşlıq edir, onları birlikdə yeni biliyi “kəşf” etməyə istiqamətləndirir, problemin həlli yolunu tapmaq üçün onlara “açar” verir, onların yeni ideyalar irəli sürmələri üçün pedaqoji situasiya yaradır. Bəzən belə dərsin təşkili çətin görünə bilər. Lakin pedaqoji təcrübə göstərir ki, bunun həlli o qədər də çətin deyil. Təhsilalanlar onlar üçün münasib şərait yaradıldıqda, məsələ düzgün qoyulduqda çətinlik çəkmədən yeni biliyi, nəinki əməkdaşlıq edərək “kəşf” edirlər, hətta yeni ideyalar da irəli sürürlər. Bu, interaktiv dərsin onlar üçün yaratdığı yaradıcılıq mühiti ilə bağlıdır. Təhsilalanlar bir-birləri ilə əməkdaşlıq edərək məntiqləri

çərçivəsində yeni biliklər yarada bilirlər. İnteraktiv dərs şagirdlərin əməkdaşlığı və məntiqinə söykənir. Bu məsələdə J.Piajenin və L.S.Viqotskinin nəzəriyyələri öz praktik təcəssümünü tapır.

Tətbiqi pedaqoji psixoloqlar koqnitiv inkişafı psixi inkişafın özəyi kimi qiymətləndirirlər, bu məsələnin izahı zamanı Jan Piajeninin koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinə əsaslanırlar [6, s.68-83]. Jan Piaje intellektin əsas vahidi kimi koqnitiv strukturları önəmli sayırdı [7]. Koqnitiv strukturun ana xətti, xüsusən keçən əsrdə təfəkkürlə bağlı olmuşdur. Jan Piaje koqnitiv inkişafı təfəkkürün məntiqi quruluşunda axtarırdı.

Keçən əsrin böyük psixoloqlarından biri olan L.S.Viqotski sosial-mədəni koqnitiv nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır. O, inkişafı insanın sosial mühiti ilə qarşılıqlı təsiri prosesində qiymətləndirərək “yaxın inkişaf zonası” anlayışını irəli sürmüş, şəxsiyyətin inkişafında kreativ qabiliyyətlərin inkişafına önəm vermişdir [8].

J.Piajenin və L.S.Viqotskinin nəzəriyyələri insanın intellektual inkişafına istiqamətlənib. İnteraktiv dərs intellektual inkişafı psixopedaqoji ölçülərlə təhsil konsepsiyalarının özəyinə çevirdi. İntellektual inkişaf özünəməxsus proses olub, öz məntiqinə malikdir. Bu məntiqdə iki məqam xüsusi önəm kəsb edir:

1. *Uşaqların yaşı artdıqca onlar müxtəlif intellektual tapşırıqları daha yüksək səviyyədə yerinə yetirirlər və bu proses onların fikirləşmə bacarıqlarına yiyələnmələri ilə bağlıdır.*

2. *Təhsilalanlar intellektual tapşırıqları həll etdikcə, onları daha dərin səviyyədə dərk edirlər [9, s.408-409].*

Nəticə. Beləliklə, interaktiv dərs müasir psixopedaqoji müstəvidə “tədris-öyrətmə-inkişaf-yaradıcılıq” düsturu üzərində qurulur. Bu önəmli məsələ koqnitivlik və kreativlik zirvələrinə malikdir. Zirvələrdən birini təfəkkür, ikincisini isə təxəyyül təşkil edir. Bu iki zirvənin qovşağında intellektin inkişafı önə çıxır. Nəticədə inkişaf nəzəriyyəsində təfəkkürün, təxəyyülün və intellektin formalaşması və inkişafı mərkəzi hadisəyə çevrilir. Məsələnin belə qoyuluşu, müasir dərsin əsas məqsədi kimi təfəkkürün, intellektin və təxəyyülün inkişafına istiqamətlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə H.Ə. XX əsrdə dərsin fəlsəfəsinə üç yanaşma. ARTİ “Elmi əsərlər” jurnalı, cild 89, №1, 2022, s.61-65.
2. Mahmudova R.M. Təhsilin psixodidaktik problemləri. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2018, 311 s.
3. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М., Просвещение, 1977, 240 с.
4. Əlizadə Ə., Əlizadə H., Əlizadə S. Psixopedaqogika. Bakı, “Ecoprint” nəşriyyatı, 2019, 368 s.
5. Əlizadə Ə. İdrak prosesləri və hislər. Bakı, 2006, 346 s.
6. Лефрансуа Г. Психология для учителя. Москва, Олма-Пресс, 2005, 416 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва, Просвещение, 1969, 659 с.
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Москва, 1991, 529 с.
9. Джон Р. Андерсон. Когнитивная психология. СПб., 2002, 496 с.

H.Alizadeh

The lesson in the context of psychopedagogical requirements

Abstract

The article describes the development trends in the field of psychopedagogical requirements for teaching in the 20th century. In this sense, the author draws attention to traditional, active and interactive teaching models, explains the content-structural differences of each of them, and emphasizes that in modern times the teaching is aimed at the formation of creative qualities in students, within the boundaries of cognitive and creative development.

X.Ализаде

Урок в плоскости психолого-педагогических требований

Аннотация

В статье описываются тенденции развития в области психопедагогических требований к обучению в XX веке. В этом контексте автор обращает внимание на традиционные, активные и интерактивные модели обучения, объясняет содержательно-структурные различия каждой из них и подчеркивает, что в современную эпоху обучение направлено на формирование творческих качеств у учащихся в рамках познавательного и творческого развития.